

طبقه‌بندی شبک‌های کاشی بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد بر اساس قاب‌بندی و نقش^۱

زهرا راشدنیا^۲

احمد صالحی کاخکی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴

تاریخ تصویب: ۱۴۰۳/۰۳/۲۹

چکیده

شبک‌ها در ادوار مختلف، اغلب با تزئیناتی همانند آجرکاری، حجاری، کاشی‌کاری و ... و با طرح‌ها و نقوش گیاهی و هندسی متعددی، به اجرا در آمده است. استان یزد از جمله محدود مناطق دوره تیموری و ترکمانان ایران است که شبک‌های کاشی فراوانی از ابنیه آن، به دست آمده است. باین حال، شناخت شبک‌های مذکور و انواع آن‌ها، به‌عنوان یکی از تزئینات منحصر به فرد و کمتر شناخته شده این ادوار، به‌گونه یک مسئله مهم در پژوهش حاضر مطرح می‌شود. بنابراین هدف مقاله حاضر، معرفی، شناسایی و طبقه‌بندی^۱ شبک‌های کاشی به کار رفته در بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد، بر اساس قاب‌بندی کلی و نقش است. در راستای دستیابی به هدف مذکور، پرسش اصلی این پژوهش را می‌توان چنین مطرح نمود: رایج‌ترین و عمده‌ترین قاب‌بندی کلی و نقش شبک‌های کاشی بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد، کدام هستند؟ روش یافته‌اندوزی براساس پژوهشی میدانی و با استناد به منابع مکتوب انجام شده که به روش تفسیری - تاریخی، بر اساس قاب‌بندی کلی و نقش، به تحلیل داده‌های بدست آمده از نمونه‌های مطالعاتی (چهارده نمونه) می‌پردازد. روش نمونه‌گیری غیرتصادفی (غیراحتمالی) هدفمند، در راستای هدف پژوهش انتخاب شده است. نتایج حاصله حاکی از آن است که شبک‌های کاشی عصر تیموری و ترکمانان استان یزد را، از لحاظ قاب‌بندی به پنج گروه عمده مستطیل، مربع، قوس جناغی، چندضلعی (پنج ضلعی) و دالبری، می‌توان طبقه‌بندی نمود که بیشترین فراوانی آن، مربوط به قاب‌بندی مستطیل است. شبک‌های مورد مطالعه، از منظر نقش، در دو دسته کلی نقوش هندسی و گیاهی، در دو مقوله مرکز/زمینه و حاشیه شبک، قابل دسته‌بندی هستند. گره «شش و تکه بنددار» رایج‌ترین نقش هندسی است که در مرکز/زمینه شبک‌ها و گره «شش و تکه» پرکاربردترین نقشی است که در اغلب حاشیه‌های اطراف شبک‌ها، مورد استفاده قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: دوره تیموری و ترکمانان، شبک کاشی، قاب‌بندی، نقوش هندسی و گیاهی، طبقه‌بندی، استان یزد

1. DOI: 10.22051/jjh.2024.46193.2114

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول، با عنوان «شناخت ویژگی‌ها و طبقه‌بندی تزئینات کاشی‌کاری در بناهای دوره تیموری و ترکمانان ایران امروزی (با تأکید بر استان یزد)» است که با راهنمایی نگارنده دوم در دانشگاه هنر اصفهان ارائه شده است.

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، نویسنده مسئول. z.rashednia@yahoo.com

۳. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. salehi.k.a@au.ac.ir

مقدمه

از جمله مناطقی که شباک‌های کاشی متعددی از دوره تیموری و ترکمانان را، در خود جای داده، می‌توان به استان یزد، اشاره نمود. به طوری که این شباک‌ها، از لحاظ قاب‌بندی و نقوش به کار رفته در زمینه و حاشیه آن‌ها، دارای ویژگی‌های مشترکی هستند که می‌توان به شناسایی و دسته‌بندی این دسته از تزئینات، در برهه زمانی مورد مطالعه پرداخت. بنابراین، معرفی و طبقه‌بندی شباک‌های کاشی موجود در بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد، از حیث قاب‌بندی و نقش، هدف اصلی در پژوهش پیش‌رو است. بدین جهت، با بررسی و شناسایی نمونه‌ها در چهارده بنا و مجموعه مربوط و منسوب به عهد تیموری و ترکمانان در استان یزد، جامعه آماری بررسی شده شامل «مسجد جامع یزد»، «مسجد جامع امیرچخماق»، «مسجد شاه عبدالقیوم»، «مسجد پیر حسین دامغانی»، «مسجد مصلی عتیق»، «مسجد باغ گندم»، «امام‌زاده جعفر» همگی در شهر یزد، «مسجد جامع شاهولی» تفت، «مجموعه شیخ علی بنیمان» در روستای بیدآخوید تفت، «مسجد جامع بیدآخوید»، در روستای بیدآخوید تفت، «مجموعه سلطان بُندرآباد اشکذر (مسجد، آرامگاه، حسینیه/ خانقاه)، «مسجد ریگ/ شیخ الکبیر مجومرد (رضوانشهر)» اشکذر، «مسجد جامع فیروزآباد» میبد و «خانه کدخدا» بفرویه میبد است. از این‌رو نخست به طبقه‌بندی شباک‌ها از لحاظ قاب‌بندی در پنج دسته کلی و سپس طبقه‌بندی آن‌ها از نظر نقش (گیاهی و هندسی) در مرکز و همچنین حاشیه شباک‌ها، پرداخته خواهد شد. در خور یادآوری است که طبق جامعه آماری مورد بررسی در مقاله پیش‌رو، شباک‌ها علاوه بر این‌بینه استان یزد، در استان اصفهان هم، در سه بنای «خانقاه شیخ ابومسعود رازی اصفهان»، «بقعه درب امام اصفهان» و «مسجد میدان کاشان» و در استان خراسان رضوی نیز در بناهای «مسجد شاه/ هفتاد و دو تن» مشهد و «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف، موجود است. اما در این‌بینه دیگر استان‌های کشور تاکنون، نمونه‌ای شناسایی نشده است (تصویر ۱۰). بنابراین به دلیل کم بودن جامعه آماری در سایر نقاط کشور، از مصادیق استان اصفهان و خراسان رضوی صرف‌نظر نموده و تمرکز مقاله، بر روی بناهای استان یزد است.

پیشینه پژوهش

کتاب جامع و ارزشمند ایرج افشار (۱۳۵۴)، در دو جلد، با عنوان «یادگارهای یزد»، یکی از مهم‌ترین منابعی است که توجه و تمرکز خود را، به این‌بینه استان یزد، معطوف نموده و در آن فهرست کاملی از بناهای تاریخی شهرها و روستاهای مختلف این استان، ارائه نموده است. در این کتاب، در خلال ارائه اطلاعاتی در مورد هر بنا و تزئینات مختلف از جمله کاشی‌کاری، از مشبک‌ها/ شباک‌های کاشی این‌بینه مربوط به دوره تیموری و ترکمانان نیز، ذکری به میان آمده است. محمدحسن خادم‌زاده (۱۳۸۹)، در کتاب «معماری دوره آل مظفر یزد با نگاهی به بناهای عصر اتابکان (ایلخانی و تیموری)» توجه خود را به آثار معماری تاریخی شهر یزد در دوره اتابکان، ایلخانان، آل مظفر و تیموریان اختصاص داده است. در معرفی هر بنا، ابتدا محل آن بر روی نقشه و تصویرهای ماهواره‌ای نشان داده شده و سپس پلان و نماهای آن به تصویر کشیده شده و در کنار آن‌ها، توضیحاتی درباره تزئینات بنا، از جمله کاشی‌کاری ارائه گردیده است. در این منبع به گونه‌ای مختصر، به مشبک‌ها/ شباک‌های کاشی برخی از این‌بینه ادوار مذکور نیز، اشاره گردیده است. «مجموعه سلطان بُندرآباد اشکذر یزد»، یکی از مجموعه‌های کمتر شناخته شده که در پایان‌نامه، مزیدی شرف‌آبادی (۱۳۹۷)، مورد توجه قرار گرفته است. ایشان پس از ذکر مقدماتی درباره معماری و تزئینات دوره تیموری، همچنین تاریخچه کوتاهی از حضور تیموریان در یزد، در ادامه به معرفی مجموعه، متشکل از مسجد جامع، خانقاه، آرامگاه و بناهای جانبی دیگر و نیز تزئینات گوناگون آن‌ها، پرداخته است. بخشی از این تزئینات، مربوط به کاشی است که در این راستا نیز شباک‌ها/ مشبک‌های مجموعه نیز معرفی گردیده است. دانائی‌نیا و پورحسینی اردکانی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی شباک معرق در معماری گنبدخانه مساجد (مقایسه تطبیقی شباک در گنبدخانه مساجد تیموری یزد و اصفهان)» فقط به مطالعه شباک‌های کاشی معرق موجود در گنبدخانه‌های مساجد تیموری شهر یزد پرداخته‌اند. در این پژوهش تنها شباک‌های کاشی سه بنای «مسجد جامع یزد»، «مسجد جامع امیرچخماق» و «مسجد مصلی عتیق»، مورد بررسی قرار گرفته و با شباک‌های کاشی دو بنای عصر صفوی اصفهان یعنی «مسجد شیخ لطف الله» و «مسجد جامع عباسی»، مورد مطالعه تطبیقی

قرار گرفته است. برخی محققان مانند رحمانی و مقتی‌پور (۱۴۰۱) مبحث مُشَبک چوب را در پژوهش خویش مطرح نموده‌اند، اما در مورد مشبک کاشی، بحثی به میان نیاورده‌اند. پژوهشگرانی همچون ویلبر و گلمبک (۱۳۷۴)، در کتاب «معماری تیموری در ایران و توران»، در خلال معرفی آثار تاریخی دوره تیموری و ترکمانان، به برخی شُباک‌های موجود در آثار تاریخی یزد نیز پرداخته‌اند. حاجی قاسمی و همکاران (۱۳۸۳)، در اثری با عنوان «گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد جامع)» به طور گذرا و کوتاه، در کنار توصیف سایر آرایه‌های به کار رفته در ابنیه، اطلاعاتی در مورد وجود شُباک‌های کاشی ارائه نموده‌اند. خادم‌زاده (۱۳۸۴)، در کتاب خویش «مساجد تاریخی شهر یزد» افزون بر موقعیت مکانی، بانی، کنیسه‌های تاریخی، تزئینات به کار رفته در مساجد شهر یزد، از جمله شُباک‌های کاشی را مطرح نموده است. خاکباز الوندیان (۱۳۹۳)، در مقاله «روند مرمت منبر کاشی‌کاری مجموعه سلطان بندرآباد یزد» علاوه بر توصیف تزئینات کاشی‌کاری مجموعه، در حاشیه به شُباک‌های کاشی نیز، اشاره نموده است. با توجه به مطالعات صورت گرفته، به نظر می‌رسد علی‌رغم حضور پُررنگ شُباک‌های کاشی در ابنیه این ادوار، در منابع به طور کامل و مستقل، به طبقه‌بندی این دسته از تزئینات از حیث قاب‌بندی و نقش در استان یزد پرداخته نشده، همچنین عدم وجود تصاویر کافی و با کیفیت نبود طرح‌های خطی، از جمله کاستی‌های موجود در زمینه مورد بحث است که بر ضرورت پرداختن به این موضوع، تأکید می‌نماید. برای اولین بار، به چنین عنصری در معماری بناهای استان یزد، در قالب یک پژوهش اختصاصی، مبادرت شده و ضمن ارائه آرشئو نسبتاً جامعی از نمونه‌های به جای مانده، شاید یکی از مبانی و گامی کوچک برای تاریخ‌گذاری این نمونه‌ها، تنوع سبکی و انتشار آن‌ها، به دیگر مناطق و دوران بعد باشد که البته این خود موضوع، پژوهش‌های بعدی، خواهد بود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس روش، از گونه تحقیقات تفسیری - تاریخی و شیوه تجزیه و تحلیل و تفسیر داده‌ها، کیفی است. روش نمونه‌گیری غیرتصادفی (غیراحتمالی) هدفمند، در راستای هدف پژوهش انتخاب شده است. روش یافته‌اندوزی اطلاعات و داده‌ها، به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و مبتنی

بر مشاهدات عینی (میدانی) شامل بازدید از بناها، تهیه تصاویر از شُباک‌های کاشی و ترسیم خطی نمونه‌ها، با نرم-افزارهای مختلف مانند کورل دراو و فتوشاپ است. عکاسی تمامی شُباک‌های کاشی مورد مطالعه در مقاله حاضر، حاصل مشاهده نزدیک نگارندگان، از بناهای تاریخی است. بنابراین جامعه آماری این پژوهش را، کلیه شُباک‌های کاشی دوره تیموری و ترکمانان استان یزد، که شامل چهارده بنا و مجموعه است، تشکیل می‌دهد. از این‌رو، نخست یافته‌ها ارائه شده‌اند و سپس به معرفی و طبقه‌بندی شُباک‌های کاشی بناهای این بازه زمانی، در استان یزد پرداخته شده است.

۱. مروری بر کاشی‌کاری عهد تیموریان و ترکمانان در ایران

در دوره تیموریان و ترکمانان در ایران، از تکنیک‌های اجرایی و تزئینی متعددی در تزئین بدنه خارجی و یا در داخل بناها از قبیل معرق، هفت‌رنگ، لعاب‌پران، زیرلعابی، معقلی، زرین‌فام، طلاچسبان، فتیله/ پیچ و غیره و یا تلفیقی از این فنون با هم، همچون تلفیق کاشی معرق با لعاب‌پران، تلفیق کاشی معرق با کاشی زیرلعابی، ترکیب کاشی معرق با کاشی هفت‌رنگ و غیره، به کار رفته است. در برخی نمونه‌ها تلفیق کاشی با مصالح دیگر نظیر آجر، سنگ و گچ همانند تلفیق کاشی معرق با آجر قدی/ کامل، تلفیق کاشی هفت‌رنگ، معرق و آجر تراش و غیره، جهت تزئین سطوح بناها، منبرها، صندوقه‌های قبر، الواح و ... استفاده می‌شده است. کاشی معرق، از پرکاربردترین فنون اجرایی ادوار مزبور است که با کیفیت و تنوع رنگ زیادی در مساجد، مدارس، مقابر، خانقاه‌ها، آب‌انبارها کاربرد داشته است. این روش، علی‌رغم پرهزینه و وقت‌گیر بودن ساخت و اجرای آن، در بسیاری از بناهای بازه زمانی مورد مطالعه، الواح و اجزای معماری از جمله منبرها، لوح‌ها و غیره به وفور به اجرا در آمده است. کاشی‌های مذکور با طیف وسیع و گسترده‌ای از رنگ‌ها همچون فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، بادمجانی، سبز تیره و روشن، حنایی، عسلی، قهوه‌ای، زرد متمایل به کرم و قرمز آخراپی با دقت و ظرافت زیادی، اجرا شده و جلوه و شکوه خاصی بدان‌ها بخشیده است. از جمله بناهای شاخص و سایر نمونه‌های (منبر، لوح قبر، صندوق قبر) دارای تزئینات کاشی‌کاری ادوار مذکور در ایران، «مسجد گوهرشاد مشهد»، «مدرسه غیاثیه خرگرد»، «مسجد جامع یزد»، «مجموعه سلطان بندرآباد» اشکذر یزد، «مسجد جامع

آبرندآباد» یزد، «مسجد جامع ورزنده»، بخشی از تزئینات کاشی کاری «مسجد جامع اصفهان»، «خانقاه شیخ ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی» اصفهان، «بقعه درب امام» اصفهان، «مجموعه بناهای افوشته نطنز»، الواح زرین فام موجود در ابنیه و موزه‌های کاشان، منبر «مسجد میدان کاشان»، «خانقاه شاهرخ دامغان»، «مسجد کبود تبریز»، «بقعه شیخ خلیفه خَفر» فارس، «مسجد پنجه علی» قم، و ... که با انواع خطوط کوفی، اقلام؛ ثلث، نسخ، رقاع، محقق و همچنین نقوش هندسی (گره‌ها و نقوش هندسی ساده) و گیاهی (اسلیمی و گل و برگ‌های ختایی)، مزین شده است. یکی از شاخص‌ترین قسمت‌های بناهای تاریخی که کاشی کاری در آن به خوبی نمود یافته، شُباک‌ها هستند که در اماکن گوناگون از جمله مساجد، بقاع، خانقاه‌ها با کاشی معرق، اجرا شده است. در ابنیه عصر تیموری و ترکمانان استان یزد، تأکید فراوانی بر شُباک‌ها شده و به صورت گسترده‌ای در بناهای این استان مورد استفاده قرار گرفته است. اغلب شُباک‌های بر جای مانده از ادوار مزبور، با انواع نقوش مایه‌های هندسی (گره‌ها و نقوش هندسی ساده) و گاهی نقوش گیاهی، مزین گردیده‌اند که در ادامه، به مطالعه آن‌ها خواهیم پرداخت.

۲. تعریف شُباک / مُشَبک

تعاریف متعددی از شُباک / مُشَبک در لغت‌نامه‌ها و واژه‌نامه‌های عمومی و تخصصی و همچنین منابع تخصصی معماری ارائه گردیده است که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره خواهد شد. مُشَبک: شبکه پنجره‌ای (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۱۹۳ - ۱۹۲)؛ شُباک: سوراخ گنده، ظاهراً به معنی پنجره است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۹: ۱۴۱۱۳)؛ مُشَبک: هر شی که در آن سوراخ سوراخ باشد، هر چیزی شبکه شده و در هم آورده و مانند پنجره و در هم داخل گشته، شبکه‌دار، باشبکه، سوراخ سوراخ، چشمه‌چشمه، پنجره پنجره (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳: ۲۰۹۲۶)؛ مُشَبک: شبکه‌دار، به شکل شبکه، خانه‌خانه (صدری افشار، ۱۳۸۱: ۱۱۷۷)؛ نوعی شبکه چوبی از مفتول‌های خراطی شده که به عنوان پنجره در خانه‌های اعراب استفاده می‌شود تا ضمن آنکه ورود هوا و نور را به داخل امکان‌پذیر سازد، خلوت محیط را هم حفظ کند (اسمیت، ۱۳۸۱: ۱۳۷)؛ مُشَبک: دارای شبکه (مانند پنجره)، سوراخ سوراخ (معین، ۱۳۸۵، ج ۳: ۴۱۳۲)؛ مُشَبک: خانه خانه (زمرشیدی، ۱۳۸۷: ۱۸۰)؛ مُشَبک: گونه‌ای دیوار شبکه‌دار که نقش نورگیر را نیز دارد (شمس، ۱۳۸۸: ۱۳۱)؛ شُباک: جمع شبکه، شبکه‌های نورگیر بنا (فرشته‌نژاد، ۱۳۸۹: ۲۰۸)؛ مُشَبک: شبکه‌دار، مانند پنجره، سوراخ سوراخ (عمید،

۱۳۸۹: ۹۴۵ - ۹۴۴)؛ یکی از انواع تزئینات گچ‌بری با عنوان مُجَوّف - مُشَبک: تزئینات موردنظر علاوه‌براین که به صورت میان تهی یا مُجَوّف هستند، به شکل مُشَبک نیز روزنه‌هایی را به فضای خالی پشت تزئینات ایجاد نموده‌اند (اصلائی، ۱۳۹۱: ۲۸۰) و ... با توجه به تعاریف فوق، می‌توان به‌طور کلی شُباک / مُشَبک را، فضایی شبکه‌بندی شده با قاب‌بندی‌های متفاوت مانند مربع، مستطیل و ... قلمداد نمود که در فضای خالی این شبکه‌ها، نور و هوا قابل عبور است و غالباً در فضای زیر گنبد، بالای محراب‌ها و قسمت فوقانی ازاره‌ها به کار رفته‌اند.

۳. طبقه‌بندی شُباک / مُشَبک‌های کاشی دوره

تیموری و ترکمانان استان یزد

شُباک‌های کاشی دوره تیموری و ترکمانان استان یزد در این مقاله، در دو دسته؛ نخست از حیث قاب‌بندی کلی و سپس از لحاظ طرح و نقش، بررسی و طبقه‌بندی می‌شوند.

۱ - ۳. طبقه‌بندی شُباک / مُشَبک‌های کاشی دوره

تیموری و ترکمانان استان یزد بر اساس قاب‌بندی

در این پژوهش، شُباک‌های کاشی دوره تیموری و ترکمانان، بر اساس قاب‌بندی کلی، به پنج گروه: مستطیل، مربع، قوس جناغی، چندضلعی (پنج ضلعی) و دلبُری، تقسیم و در همین راستا، معرفی و تبیین می‌شوند.

۱ - ۱ - ۳. شُباک با قاب‌بندی مستطیل

این دسته از شُباک‌ها که از فراوانی بیشتری نسبت به سایر قاب‌بندی‌ها برخوردار هستند، با کاشی معرق و به رنگ‌های لعاب فیروزه‌ای، سفید، لاجوردی، سیاه، خنایی و عسلی به اجرا درآمده‌اند. از جمله شُباک‌های کاشی با این قاب‌بندی راه، که در ۱۱ بنا و مجموعه یافت شد، می‌توان در «مسجد جامع یزد»، «مسجد جامع امیرچخماق»، «مسجد مصلی عتیق»، «مسجد باغ گندم»، «مسجد پیر حسین دامغانی» و «امامزاده جعفر» همگی در شهر یزد، «مسجد جامع شاهولی» تفت، «مسجد جامع بیداخوید»، در روستای بیداخوید تفت، «مسجد جامع فیروزآباد» در میبد، «مسجد ریگ / شیخ الکبیر مجومرد (رضوانشهر)» اشکذر و در ساختمان‌های مسجد و آرامگاه در «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر مشاهده نمود (تصویر ۱)².

۱ - ۲. شُباک با قاب‌بندی قوس جناغی

از جمله شُباک‌های کاشی با این قاب‌بندی، در «مسجد جامع امیرچخماق»، «مسجد شاه عبدالقیوم»، هر دو در شهر

یزد، «مسجد جامع شاهولی» تفت، «مجموعه شیخ علی نیمان» در روستای بیداخوید تفت، «مسجد جامع بیداخوید»، در روستای بیداخوید تفت و همچنین شبک‌های مسجد و آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر، وجود دارد. این شبک‌ها با کاشی معرق و با رنگ لعاب‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، حنایی و عسلی کار شده‌اند (تصویر ۲). از نظر تعداد، شبک‌های با قاب‌بندی قوس جناعی، بعد از شبک‌های مستطیل شکل، در این استان یزد مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۳-۱-۳. شبک با قاب‌بندی چند ضلعی (پنج ضلعی)

شبک‌های با قاب‌بندی چند ضلعی از جمله شبک‌های هستند که از فراوانی کمی برخوردار بوده و فقط در دو بنا از استان یزد یافت شده است. در «مسجد جامع شاهولی» تفت، شش نمونه از شبک‌های با قاب‌بندی چند ضلعی (پنج ضلعی) باقی مانده که چهار مورد آن در اندازه کوچک و دو نمونه آن در ابعاد بزرگتر هستند. همچنین در دیوار سمت راست ایوان جنوبی حسینیه/خانقاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (یک نمونه) از این دسته از شبک‌ها با کاشی معرق (در بعضی قسمت‌ها در تلفیق با لعاب‌پران) و با رنگ لعاب‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، عسلی به کار رفته است (تصویر ۳).

۳-۱-۴. شبک با قاب‌بندی مربع

این نوع قاب‌بندی، تنها در آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر قابل جستجو است. در بخش فضای درونی آرامگاه مجموعه، سه مورد از این شبک‌های کاشی معرق مربع، با آثار کمی از تزئین طلاچسبان در برخی قسمت‌ها، موجود است که دقیقاً در بالای ازاره‌های این بخش قرار دارند. علاوه بر این، در دیوار پشتی آرامگاه نیز، یک نمونه دیگر از شبک‌های کاشی مربع‌شکل، در میانه‌های دیوار به کار رفته است. مرکز/زمینه تمامی مصادیق موجود از این قاب‌بندی، فاقد گره و تنها با نقوش هندسی ساده مانند فرم ترنج/لوزی‌مانند و یا دایره که تکرار شده، به اجرا در آمده است. فضای مابین این نقوش با نقش‌مایه‌های گیاهی همانند بند/ساقه، اسلیمی و سر اسلیمی، گل‌های چندپر ساده (سه‌پر) و لوزی آراسته گردیده است. رنگ‌های به کار رفته در شبک‌های کاشی با قاب‌بندی مربع شامل فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، عسلی، سیاه و قهوه‌ای روشن است (تصویر ۴).

۳-۱-۵. شبک با قاب‌بندی دالبری

شبک با قاب‌بندی دالبری را، فقط در «مسجد جامع فیروزآباد» میبد می‌توان مشاهده نمود. این شبک به تعداد یک نمونه، در میانه دیوار، قسمت بالای محراب، واقع شده است. رنگ‌بندی لعاب مورد استفاده در این شبک، مشتمل بر چهار رنگ فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید و عسلی، با کاشی معرق اجرا گردیده است (تصویر ۵).

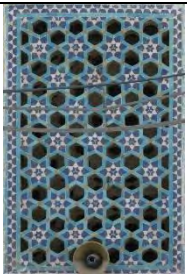

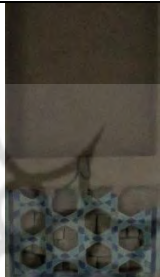

۳-۲. طبقه‌بندی شبک / مشبک‌های کاشی دوره تیموری و ترکمانان استان یزد بر اساس نقش

شبک‌ها را از حیث نقش، در دو دسته کلی نقوش هندسی و گیاهی طبقه‌بندی نموده و سپس در هر قسمت، از نظر نقش مرکز/زمینه شبک (دربدارنده نقوش هندسی و گیاهی) و یا حاشیه شامل نقوش هندسی، گیاهی و یا ترکیب یک یا دو نوار باریک ساده و بدون نقش نیز، طبقه‌بندی و مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳-۲-۱. شبک‌های دربدارنده نقوش هندسی
نخست شبک‌های دربدارنده نقوش هندسی، در مرکز/زمینه و سپس در حاشیه آن‌ها، دسته‌بندی و مصداق‌های آن‌ها، مطالعه و معرفی می‌شوند.

۳-۲-۱-الف. نقش هندسی در مرکز/زمینه شبک‌ها

در بیشتر نمونه‌های برجای مانده، مرکز شبک‌ها اغلب با نقوش هندسی پوشش یافته است. بر اساس شواهد موجود از شبک‌های کاشی بناهای عصر تیموری و ترکمانان استان یزد، گره‌های «شش و تکه بنددار» (۹ بنا)، «شش و تکه روآلت» (۷ بنا)، «شش و شمسه ترنج‌دار» (۳ بنا)، «شش و تکه تقسیم شده» (۲ بنا)، «شش و گیوه کشیده» (۲ بنا)، «شش و تکه» (۱ بنا)، در مرکز/زمینه شبک‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. علاوه بر این، برخی نمونه‌ها به تعداد محدود، با فرم‌های تکرار شونده هندسی ساده همانند بیضی، دایره و یا فرم‌های ترنج/لوزی‌مانند، به اجرا درآمده است^۳. در این میان گره «شش و تکه بنددار»، بیش از سایر گره‌ها، کاربرد و در مرکز شبک‌ها به کار رفته است. درخور یادآوری است که تمامی گره‌های مذکور، بر اساس عدد مبنای شش، ترسیم شده است (جدول ۱).

			
(الف)	(ب)	(ج)	(د)
			
(ه)	(و)	(ز)	(ح)
			
(ط)	(ی)	(ک)	(ل)

تصویر ۱: قرارگیری شبک با قاب‌بندی مستطیل (الف) زیر گنبد هشتی ورودی ضلع غربی «مسجد جامع یزد» (ب) زیر گنبد و قسمت بالای در ورودی «مسجد جامع امیرچخماق» (ج) زیر گنبد «مسجد مصلی عتیق» (د) شبستان «مسجد باغ گندم» (ه) ضلع غربی گنبدخانه «مسجد پیر حسین دامغانی» (و) قسمت بالای طاق‌نماهای نمای صحن غربی «امامزاده جعفر» (ز) دو طرف در ورودی و زیر گنبد «مسجد جامع شاهولی» (ح) تفت (ح) بالای در ورودی «مسجد جامع بیداخوید» روستای بیداخوید تفت (ط) زیر گنبد و ساقه گنبد «مسجد جامع فیروزآباد» (ی) در بخش بالایی یکی از دیوارهای «مسجد ریگ/ شیخ الکبیر مجومرد (رضوانشهر)» اشکذر (ک) زیر گنبد مسجد «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (ل) طرح خطی شبک با قاب‌بندی مستطیل (مأخذ: نگارندگان)

			
(الف)	(ب)	(ج)	(د)
			
(ه)	(و)	(ز)	(ح)

تصویر ۲: قرارگیری شبک با قاب‌بندی قوس جناغی (الف) دیوار راهروی شمالی «مسجد جامع امیرچخماق» (ب) ضلع شرقی شبستان تابستانی «مسجد شاه عبدالقیوم» (ج) قسمت بالای دیوار سمت قبله و ضلع شمال شرقی «مسجد جامع شاهولی» (د) بالای در چوبی پستو قبر شیخ علی «مجموعه شیخ علی بنیمان» روستای بیداخوید تفت (ه) قسمت بالای در ورودی «مسجد جامع بیداخوید» روستای بیداخوید تفت (و) شبستان‌های طرفین مسجد «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (ز) قسمت بالای دیوار اتاق پستو/ اتاق زاویه آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (ح) طرح خطی شبک با قاب‌بندی قوس جناغی (مأخذ: نگارندگان).

۳- ۲- ۱- ب. نقش هندسی در حاشیه

شُباک‌ها

دورتادور شُباک‌ها، با حاشیه‌ای از نقوش هندسی، گیاهی و یا ترکیب یک یا دو نوار باریک محصور گردیده که در این میان، نقوش هندسی، سهم عمده‌ای را به خود اختصاص داده است. این حاشیه‌های هندسی شامل؛ گره، تکرار نقوش مایه‌های ساده هندسی و یا از ترکیب یک یا دو نوار باریک ساده و بدون نقش، شکل یافته است. حاشیه‌ها در بیشتر شُباک‌ها، با نوعی گره احاطه شده که گره «شش و تکه» بیشترین کاربرد را داشته است. به طوری که تقریباً در بیشتر نمونه‌های جامعه آماری مورد مطالعه (۱۲ بنا)، این نقش هندسی، به کار رفته است (تصویر ۶ الف - ه). پس از آن، حاشیه‌های خیلی باریک ساده (بدون نقش) تکرار، به رنگ‌های فیروزه‌ای یا لاجوردی، در اطراف شُباک‌ها، به اجرا در آمده که در ۶ بنای «مسجد جامع» یزد، «مسجد جامع شاهولی» تفت، «خانقاه/ بقعه شیخ علی بنیمان» بیداخوید تفت، «مسجد جامع بیداخوید» در روستای بیداخوید تفت، «مسجد ریگ/ شیخ الکبیر مجومرد (رضوانشهر)» اشکذر و «مسجد جامع فیروزآباد» میبد دیده می‌شود. همچنین موارد محدودی از حاشیه‌های باریک هندسی که از تکرار یک یا دو شکل ساده هندسی مانند شش ضلعی منتظم، گیوه کشیده یا چهارلنگه و بیضی تشکیل شده نیز، در حاشیه شُباک‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. از این دسته، در دیوار سمت راست ایوان جنوبی حسینیه/ خانقاه مجموعه «سلطان بُندرآباد» اشکذر و «خانه کدخدا» بفروئیه میبد موجود است. حاشیه برخی شُباک‌های «مسجد جامع» یزد نیز، از تکرار نقوش مایه‌های «چهارلنگه و بیضی» که به صورت یک‌درمیان، تکرار شده، ترکیب یافته است (تصویر ۷ الف - ج).

۳- ۲- ۲. شُباک‌های دربردارنده نقوش گیاهی

در این بخش نیز ابتدا شُباک‌های دربردارنده نقوش گیاهی، در مرکز/ زمینه و در ادامه در حاشیه آن‌ها، طبقه‌بندی و شواهد آن‌ها، مطالعه خواهد شد.

۳- ۲- ۲ الف. نقش گیاهی در مرکز/ زمینه

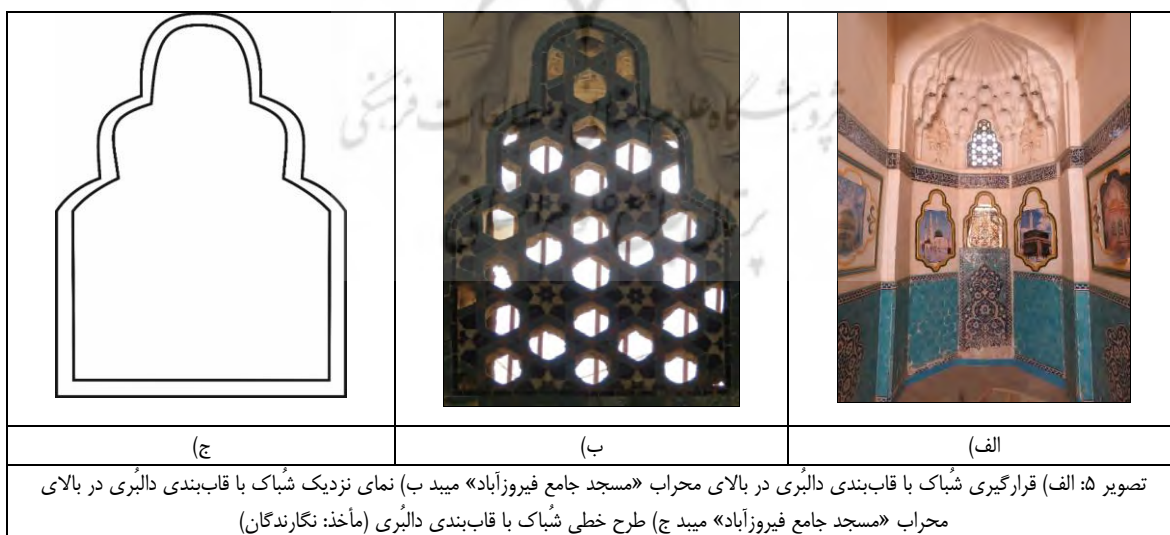
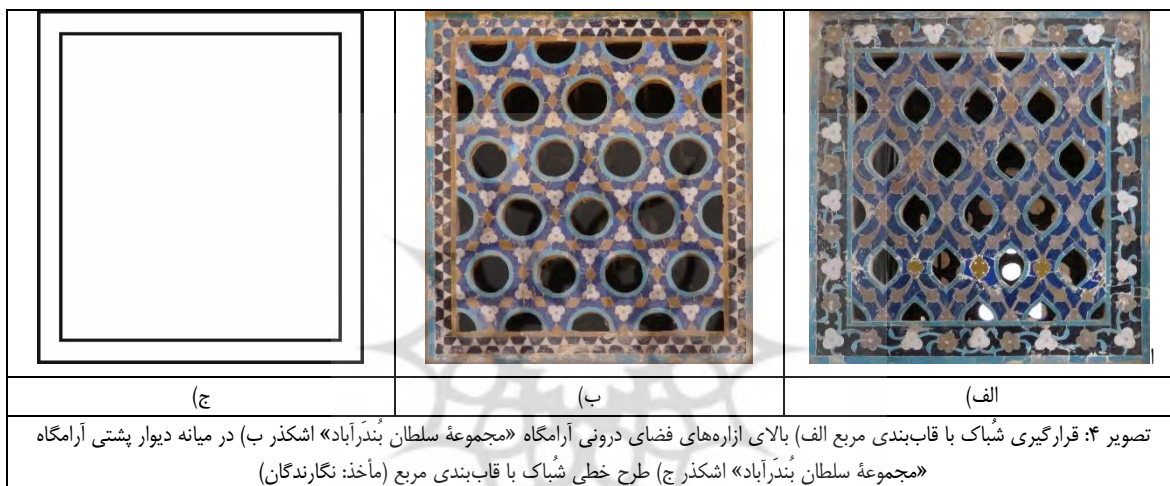
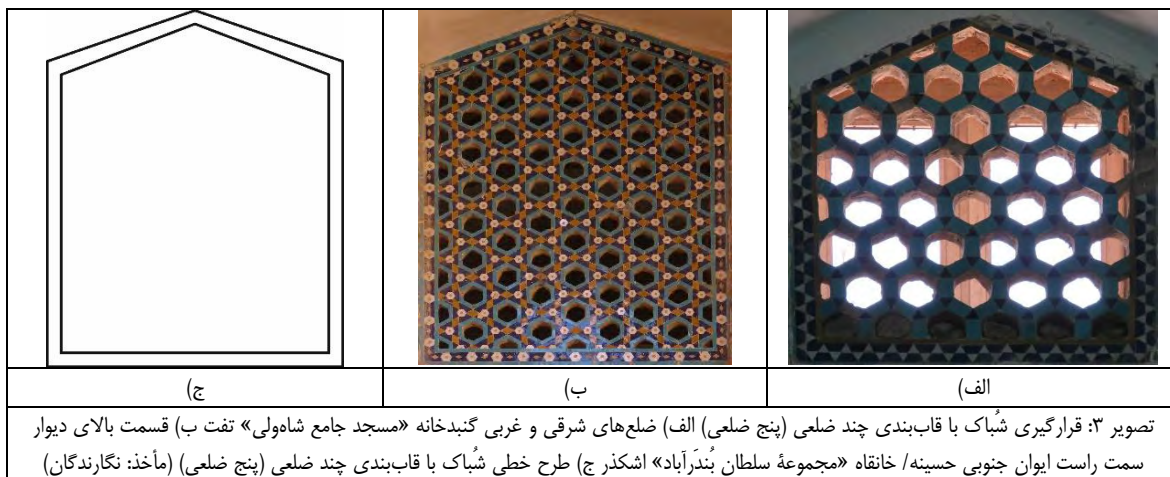
شُباک‌ها

در مرکز/ زمینه تعداد محدودی از شُباک‌های به جا مانده از بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد، شاهد نقوش گیاهی هستیم. در واقع این نمونه‌ها، در مرکز شُباک،

روزن‌ها از نقوش هندسی تشکیل شده که فضای مابین آن‌ها، با نقوش گیاهی همانند عناصر ختایی (برگ، غنچه، گل) و نقوش مایه‌های اسلیمی و سراسلیمی، زینت یافته است. از آن جمله به این موارد می‌توان اشاره نمود؛ «مسجد شاه عبدالقیوم» یزد، شامل گل‌های شش‌پر ساده یک ردیفه، گل‌های برگ چناری، غنچه با بند/ ساقه‌های فیروزه‌ای رنگ (تصویر ۸ الف)، «مسجد شاهولی» تفت دربردارنده نقوش مایه‌های گل سه‌پر سفید رنگ در ترکیب با فرم لوزی (تصویر ۸ ب)، فضای درونی و همچنین دیوار پشتی آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر مشتمل بر نقوش گیاهی ترنج، اسلیمی و بند/ ساقه‌های عسلی رنگ (تصویر ۸ ج) و نقوش گیاهی شُباک دیوار پشتی آرامگاه، همانند نمونه «مسجد شاهولی» تفت، شامل نقوش مایه‌های گل سه‌پر سفیدرنگ در ترکیب با فرم لوزی است (تصویر ۸ د). قابل ذکر است نقوش گیاهی در مرکز/ زمینه شُباک‌ها، تنها در شواهد دربردارنده فرم‌های تکرار شونده هندسی ساده، مانند بیضی، دایره و یا ترنج/ لوزی مانند دیده می‌شود.

۳- ۲- ۲ ب. نقش گیاهی در حاشیه شُباک‌ها

کاربرد حاشیه‌های دربردارنده نقوش گیاهی، نسبت به نقوش هندسی، بسیار اندک و در جامعه آماری مورد بررسی، تنها در سه بنا و آن هم به تعدادی محدود، در اطراف شُباک‌ها به کار رفته است. این نقوش شامل گل‌های چندپر ساده (سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر) یا نقوش مایه‌های اسلیمی که به صورت پی‌درپی آمده است. در ورودی «مسجد شاهولی» تفت، دو شُباک کاشی مستطیل شکل بزرگ موجود است که حاشیه اطراف آن، با نقوش گیاهی مانند نقوش مایه‌های اسلیمی، سراسلیمی، گل‌های پنج‌پر و شش‌پر ساده، احاطه شده است (تصویر ۹ الف). در فضای درونی آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر سه شُباک مربع شکل تعبیه شده که حاشیه آن‌ها شامل گل‌های سه‌پر (سفید) و پنج‌پر (عسلی) ساده با ساقه و برگ‌های فیروزه‌ای که به تناوب تکرار شده است (تصویر ۹ ب). شُباک «مسجد شاه عبدالقیوم» یزد، با حاشیه‌ای از نقوش گیاهی به صورت یک در میان، حاوی گل‌های چهارپر ساده به رنگ سفید و عسلی، مزین گردیده است (تصویر ۹ ج).

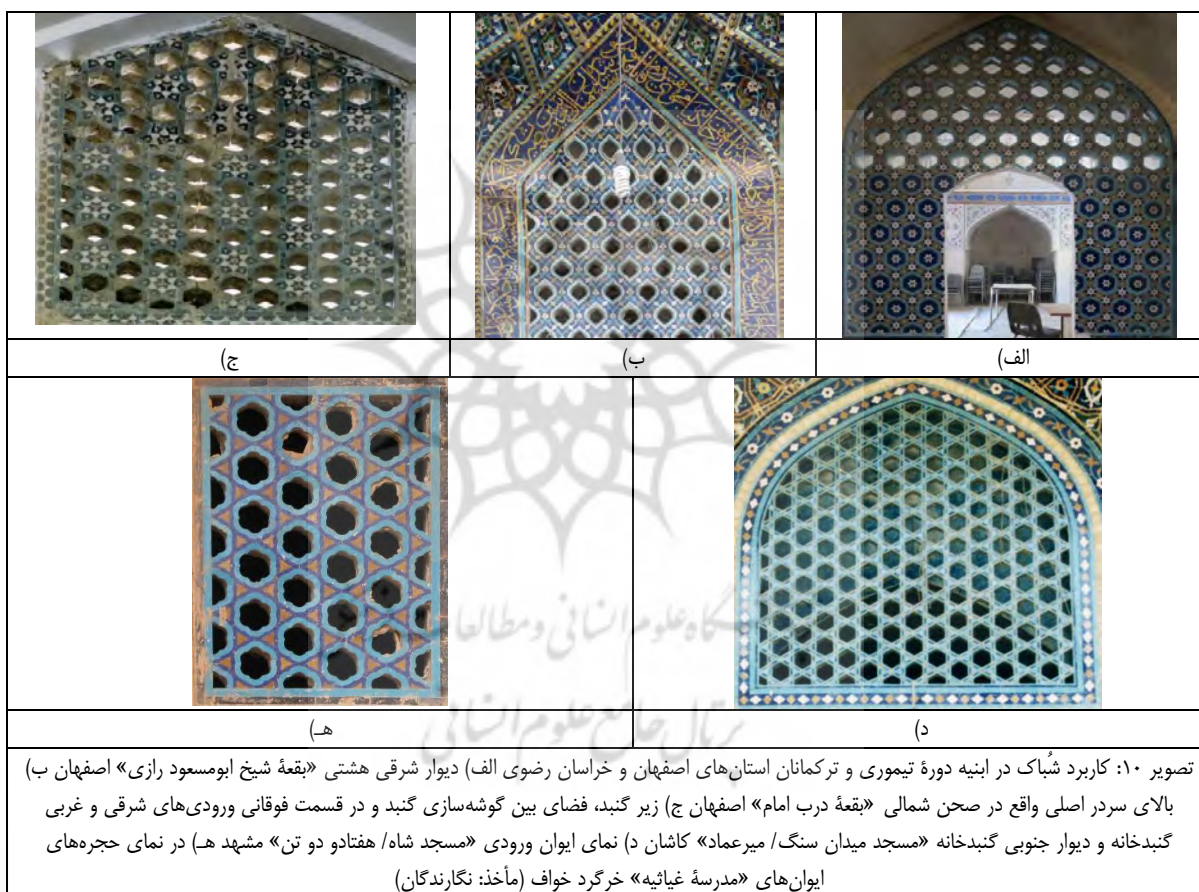
جدول ۱: کاربرد گره/ نقش هندسی به کار رفته در مرکز شبک‌های کاشی ابنیه دورهٔ تیموری و ترکمانان استان یزد (مأخذ: نگارندگان)

نام بناهای دربردارنده گره/ نقش هندسی	طرح خطی گره/ نقش هندسی	تصویر گره/ نقش هندسی	نام گره/ نقش هندسی	نام ابنیه دربردارنده گره/ نقش هندسی	طرح خطی گره/ نقش هندسی	تصویر گره/ نقش هندسی	نام گره/ نقش هندسی
- مسجد ریگ - مَجْمُوعَة - مسجد شاه عبدالقیوم - مسجد جامع امیرچخماق - آرامگاه مجموعه سلطان بُندَرآباد - مسجد پیر حسین دامغانی - مجموعهٔ شیخ علی بنیمان تفت - مسجد جامع فیروزآباد میبد			«نقش و تَکِیَهٔ رَوَّالَت»	- مسجد باغ گندم یزد - مسجد مصلی عتیق - مسجد جامع یزد - مسجد شاهولی تفت - آرامگاه و همچنین مسجد مجموعه سلطان بُندَرآباد اشکدر - مسجد جامع بیداخوید تفت - مجموعهٔ شیخ علی بنیمان تفت - خانه کدخدا بفروئیه میبد			«نقش و تَکِیَهٔ بنددار»
- مسجد شاهولی تفت - آرامگاه مجموعه سلطان بُندَرآباد اشکدر			«نقش و تَکِیَهٔ تقسیم شده»	- مسجد جامع یزد - مسجد امیرچخماق - مسجد جامع فیروزآباد میبد			«نقش و ششمه ترنج‌دار»
- مسجد جامع فیروزآباد میبد			«نقش و تَکِیَهٔ»	- امامزاده جعفر یزد - مسجد جامع فیروزآباد میبد			«نقش و گره کشیده»
- آرامگاه مجموعه سلطان بُندَرآباد اشکدر			نقش هندسی دایره	- مسجد شاهولی تفت			نقش هندسی بیضی
				- مسجد شاه عبدالقیوم - آرامگاه مجموعه سلطان بُندَرآباد اشکدر			نقش هندسی ترنج/ لوزی مانند

(الف)	
(ب)	
(ج)	
(د)	
(ه)	
<p>تصویر ۶: تصویر نقش / گره «شش و تکه» به کار رفته در حاشیه شُباک‌های تعدادی از ابنیه دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) زیر گنبد «مسجد مصلی عتیق» یزد (ب) زیر گنبد هشتی ورودی ضلع غربی «مسجد جامع یزد» (ج) در میانه دیوار پشته آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (د) قسمت بالای طاق‌نماهای نمای صحن غربی «امامزاده جعفر یزد» (ه) طرح خطی گره «شش و تکه» (مأخذ: نگارندگان)</p>	

(الف)	
(ب)	
(ج)	
<p>تصویر ۷: کاربرد حاشیه ساده و بدون نقش در اطراف شُباک‌های تعدادی از ابنیه دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) ضلع شمال شرقی (ضلع ورودی) «مسجد جامع شاهولی تفت» (ب) در بخش بالایی یکی از دیوارهای «مسجد ریگ / شیخ الکبیر مجومرد (رضوانشهر)» اشکذر (ج) کاربرد حاشیه متشکل از نقش‌های ساده هندسی در قسمت بالای دیوار سمت راست ایوان جنوبی حسینیه / خانقاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (مأخذ: نگارندگان)</p>	

(د)	(ج)	(ب)	(الف)
<p>تصویر ۸: کاربرد نقوش گیاهی در مرکز / زمینه شُباک‌های تعدادی از ابنیه دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) دیوار سمت قبله بالای محراب «مسجد شاه عبدالقیوم» یزد (ب) زیر گنبد «مسجد جامع شاهولی» تفت (ج - د) در بالای ازاره فضای درونی و میانه دیوار پشته آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (مأخذ: نگارندگان).</p>			

جمع‌بندی و تحلیل یافته‌ها

تزئینی مشترکی که در بین شبک‌های کاشی ابنیه استان یزد موجود است، می‌توان ادعان نمود که در این منطقه، از یک الگوی تقریباً رایج و واحد، در به کارگیری شبک‌ها، استفاده نموده‌اند. لذا این ویژگی‌های تزئینی مشترک، می‌تواند نشان دهنده سبکی محلی باشد که شواهد آن در این برهه زمانی، غالباً در این حوزه، قابل جستجو است.

نتیجه‌گیری

مقاله پیش‌رو با توجه به کاربرد گسترده شبک‌های کاشی در ابنیه دوره تیموری و ترکمانان استان یزد صورت پذیرفته، چرا که کاستی و خلأ منابع اطلاعاتی در این زمینه، احساس می‌شد. در این راستا، نخست به بررسی مطالعات انجام شده پرداختیم و سپس به مطالعه میدانی نمونه‌های مورد پژوهش و تهیه عکس از آن‌ها، مبادرت شد. در ادامه کار، با معرفی و مطالعه بناهای دارای شبک استان یزد از حیث قاب‌بندی کلی و نقش طبقه‌بندی این دسته از تزئینات در ادوار مذکور، ارائه گردید. در پاسخ به پرسش مطرح شده در این پژوهش، نتایج بدست آمده حاکی از آن است که شبک‌های کاشی موجود در بناهای استان یزد، در دو گروه عمده براساس قاب‌بندی کلی و نقش، دسته‌بندی شدند. در نوع نخست، از حیث قاب‌بندی کلی، شبک‌ها در پنج نوع شامل: قاب‌بندی‌های مستطیل، مربع، قوس جناغی، چندضلعی (پنج ضلعی) و دالبری هستند. از این میان، قاب‌بندی مستطیل شکل، بیشترین مصداق را در بین سایر قاب‌بندی‌ها، به خود اختصاص داده و در ۱۱ بنای جامعه آماری مورد مطالعه این پژوهش، یافت شد. از لحاظ تنوع در قاب‌بندی، در «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر، چهار نوع؛ مستطیل، قوس جناغی، چندضلعی و مربع به کار رفته و پس از آن، «مسجد شاهولی» تفت، با قاب‌بندی‌های مستطیل، قوس جناغی، چندضلعی، قرار دارد. شبک‌ها از لحاظ نقش، در دو دسته کلی: نقوش هندسی و گیاهی، در دو محث مرکز/زمینه و حاشیه شبک، طبقه‌بندی شدند. از منظر مرکز/زمینه شبک‌ها اغلب نمونه‌ها با نقوش هندسی پوشش یافته که بر اساس مصادیق موجود از شبک‌های کاشی بناهای عصر تیموری و ترکمانان استان یزد، گره‌های «شش و تکه» بنددار، «شش و تکه روآلت»، «شش و شمسه ترنج‌دار»، «شش و تکه تقسیم شده»، «شش و گیوه کشیده»، «شش و تکه»، همچنین نقش‌های هندسی ساده‌ای همانند فرم‌های تکرار شونده دایره، بیضی و ترنج/لوزی‌مانند از جمله نقوشی هستند که در مرکز شبک‌ها به کار رفته‌اند. از این میان، بیشترین پوشش سطوح را در مرکز شبک‌ها، گره

با بررسی و مطالعه شواهد موجود از شبک‌های کاشی بناهای استان یزد، در ادوار تیموری و ترکمانان، از لحاظ قاب‌بندی کلی و نقش مشخص گردید که در نواحی مختلف این استان (یزد، اشکذر، تفت، میبد) از رنگ‌بندی لعاب، تکنیک‌های اجرایی، قاب‌بندی‌ها و نقوش (گیاهی و هندسی) تقریباً مشترکی استفاده گردیده و دارای ویژگی‌های تزئینی واحدی هستند. رنگ‌های به کار رفته در این شبک‌ها، محدود به چند رنگ خاص و مشتمل بر رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، حنایی و عسلی است. از این میان، دو رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی و در مرتبه بعد رنگ سفید، تقریباً در تمامی نمونه‌ها تکرار شده است. از لحاظ تکنیک اجرایی غالب شبک‌ها با کاشی معرق به اجرا درآمده‌اند که در برخی موارد مانند «مسجد شاه عبدالقیوم» یزد (تصویر ۹ ج)، «مسجد جامع امیرچخماق» یزد (تصویر ۱ ب)، «مسجد شاهولی» تفت (تصویر ۹ الف)، آرامگاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (تصویر ۹ ب)، «مسجد جامع فیروزآباد» میبد (تصویر ۱ ط) کاشی معرق در تلفیق با لعاب‌پران کار شده و در مصادیق اندکی همانند «مسجد جامع امیرچخماق» یزد (تصویر ۲ الف) و «مسجد پیرحسین دامغانی» یزد (تصویر ۱ هـ) کاشی معرق با قطعات بدون لعاب، تلفیق یافته است. بیشترین قاب‌بندی مورد استفاده در ساختمان‌ها، قاب‌بندی مستطیل و در رتبه بعد، قاب‌بندی‌های قوس جناغی، چندضلعی، مربع و دالبری قرار دارد. از حیث نقوش، شبک‌ها بیشتر در بردارنده نقوش هندسی (گره و شکل‌های ساده هندسی) که تمامی نمونه‌های گره، براساس عدد مبنای شش هستند. نقوش گیاهی نیز به طور محدودی در حاشیه و مرکز/زمینه شبک‌ها و در تلفیق با نقوش هندسی، به کار رفته‌اند. با مطالعات صورت گرفته مشخص شد که کاربرد شبک‌های کاشی در ابنیه عصر تیموری و ترکمانان، بیشتر متعلق به استان یزد بوده و در سایر نقاط کشور، فقط در سه بنای «بقعه شیخ ابومسعود رازی اصفهان»، «بقعه درب امام اصفهان» و «مسجد شاه/هفتاد و دو تن» مشهد و «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف، در استان خراسان رضوی موجود است (تصویر ۱۰ الف - هـ). کاربرد شبک‌های کاشی در منطقه یزد و به تعداد محدود در استان اصفهان و خراسان رضوی قابل مشاهده و نمونه مشابه این دسته از سازه‌های کاربردی - تزئینی راه، در سایر نقاط فرمانروایی تیموریان و ترکمانان در ایران، نمی‌توان ملاحظه کرد. بنابراین با توجه به ویژگی‌های

پی‌نوشت

۱. طبقه‌بندی شبک‌های کاشی بناهای دوره تیموری و ترکمانان در استان یزد، بر پایه مشاهدات عینی (میدانی) و اطلاعات کتابخانه‌ای گردآوری شده توسط نگارندگان، صورت پذیرفته است، بنابراین این احتمال وجود دارد که نمونه یا نمونه‌های مستند دیگری، در حوزه شبک‌های کاشی ابنیه بازه زمانی مذکور در استان یزد، به جامعه آماری این پژوهش نیز اضافه گردد. از این رو طبقه‌بندی انجام شده، ممکن است با ارائه نمونه‌های جدیدتری در این حیطة، تکمیل یا تصحیح شود.

۲. تمامی تصاویر و طرح‌های خطی نرم‌افزاری موجود در مقاله، توسط نگارندگان مورد بازدید و تهیه شده است.

۳. ترسیم گره از قواعد و الگوهای مشخصی پیروی می‌کند و معمولاً دارای اسامی شناخته شده‌ای نیز هستند؛ از این رو، می‌توان نام گره بر آن‌ها نهاد. لیکن نمونه‌هایی مانند فرم بیضی، دایره و ترنج/بیضی‌مانند گره محسوب نمی‌شوند، زیرا الگوی رسم مشخصی ندارند و فقط از چیدمان آن‌ها (فرم/شکل بیضی، دایره یا ترنج) در کنار یکدیگر، طرحی هندسی یا نقشی هندسی حاصل شده است. بدین جهت نمونه‌های مذکور، نام خاصی ندارند و برای نام‌گذاری آن‌ها، به همان نقش هندسی بیضی، دایره یا ترنج اکتفا می‌گردد.

منابع

اسمیت، ادوارد لوسی (۱۳۸۱). *فرهنگ اصطلاحات هنری*، ترجمه فرهاد گشایش، تهران: عفاف.

اصلانی، حسام (۱۳۹۱). *فن‌شناسی آرایه‌های گچی در معماری ایران دوران اسلامی*، پایان‌نامه دکتری مرمت آثار تاریخی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.

افشار، ایرج (۱۳۵۴). *یادگارهای یزد، معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی خاک یزد*، جلد‌های ۱ و ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، یزد: خانه کتاب یزد.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*، جلد‌های ۹ و ۱۳، تهران: دانشگاه تهران.

حاجی قاسمی، کامبیز و همکاران (۱۳۸۳). *گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد جامع)*، جلد‌های ۷ و ۸، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات: روزنه.

خادم‌زاده، محمد حسن (۱۳۸۴). *مساجد تاریخی شهر یزد*، یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد.

_____ (۱۳۸۹). *معماری دوره آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری) با نگاهی به بناهای عصر اتابکان*، با همکاری مجید علومی و الهه الوندیان خاکباز، تهران: هم‌پا، سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان یزد.

خاکباز الوندیان، الهه (۱۳۹۳). روند مرمت منبر کاشی‌کاری مجموعه سلطان بندرآباد یزد، *آثر*، شماره ۶۷، ۳۲ - ۱۵. دانائینی، احمد و پورحسینی اردکانی، فائزه (۱۳۹۹). گونه‌شناسی شبک معرق در معماری گنبدخانه مساجد

«شش و تُکّه بنددار»، اشغال نموده است. «مجموعه سلطان بندرآباد» از نظر نقش هندسی در مرکز/زمینه شبک‌ها، بیشترین تنوع را به خود اختصاص داده، به طوری که پنج نقش؛ «شش و تُکّه روالت»، «شش و تُکّه تقسیم شده»، «شش و تُکّه بنددار»، فرم دایره و فرم ترنج/لوزی‌مانند، در مرکز شبک‌های این مجموعه مشاهده می‌شود و سپس «مسجد شاهولی» تفت، با گره‌های «شش و تُکّه بنددار»، «شش و تُکّه تقسیم شده» و فرم «بیضی» در مرتبه بعد، قرار دارد. قابل ذکر است که گره‌ها، همگی دارای ترسیمی ساده هستند و بر مبنای عدد شش، رسم شده‌اند. نقوش هندسی موجود در حاشیه شبک‌ها، شامل گره، تکرار نقش مایه‌های ساده هندسی و یا از ترکیب یک یا دو نوار باریک ساده و بدون نقش، تشکیل شده است. عمده‌ترین نقش هندسی که اطراف شبک‌ها را احاطه نموده، متعلق به گره «شش و تُکّه» است که در غالب بناهای مورد مطالعه در این پژوهش (۱۲ بنا) به اجرا درآمده است و تقریباً به الگوی رایج در حاشیه شبک‌های کاشی این منطقه تبدیل شده است. به طور کلی، کاربرد نقوش گیاهی هم در مرکز/زمینه و همچنین در حاشیه شبک‌ها بسیار اندک و در مرکز/زمینه آن‌ها، بیشتر در تلفیق با نقوش هندسی، مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش گیاهی در مرکز/زمینه و حاشیه شبک‌ها به تعداد محدود و تنها در سه بنای «مسجد شاه عبدالقیوم» یزد، «مسجد شاهولی» تفت، فضای درونی و همچنین دیوار پشتی آرامگاه «مجموعه سلطان بندرآباد» اشکذر، به کار رفته است. نقوش مشتمل بر عناصر ختایی، مانند گل‌های چندپر ساده (سه‌پر، شش‌پر)، گل‌های برگ چناری، غنچه، بند/ساقه‌ها و همچنین اسلیمی‌های ساده و سراسلیمی است. نقش مایه‌های گیاهی در حاشیه شبک‌ها نیز محدود بوده و فقط در سه بنای «مسجد شاهولی» تفت، فضای درونی آرامگاه «مجموعه سلطان بندرآباد» و «مسجد شاه عبدالقیوم»، قابل جستجو است. این نقوش حاوی اسلیمی، سراسلیمی، گل‌های چندپر ساده (سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر، شش‌پر)، ساقه و برگ‌ها است.

سپاسگزاری

در این فرصت لازم است تا از همکاری و همیاری صمیمانه اداره کل میراث فرهنگی استان یزد، همچنین راهنمایی‌ها و مساعدت‌های ارزشمند خانم دکتر بهاره تقوی‌نژاد، خانم اکرم‌السادات موسوی و آقایان: محمدعلی دهقان، حسین رفیعی، فلاح، کریمی و علی راشدنیا قدردانی شود.

- Urban Planning, Documentation and Research Center. (Text in Persian).
- Khademzadeh, M.H. (2005). *Historical Mosques of Yazd City*, Yazd: Cultural Heritage Organization, Crafts and Tourism, Cultural Heritage Base of Historical Yazd City. (Text in Persian).
- _____. (2010). *The architecture of the Al-Muzaffar period of Yazd (Ilkhanid and Timurid) with a look at the buildings of the Atabakan era*, Tehran: Hampa, Yazd Province Cultural Heritage Organization, Crafts and Tourism. (Text in Persian).
- Khakbaz Alvandian, E. (2014). *The Restoration process of the tiling pulpit of Sultan Bondarabad*. *Athar*, (67), 15 -32. (Text in Persian).
- Maheronnaghsh, M., (1997). *Architecture of Hakim Mosque*, Tehran: Soroush, (Text in Persian).
- Mazidi Sharafabadi, M. (2018). *Study the decorations of the Sultan Complex of Bondarabad in Yazd and its application in contemporary graphic design*, Tarbiat Modares University, (Text in Persian).
- Moin, M., (2006). *A Persian Dictionary*, Vols 2 & 3, Tehran: Amirkabir.
- Rahmani, A.; Moghanipoor, M.R. (2022). Study of the Diversity and Distribution of Wooden and Wicker Handicraft Workshops in Shiraz, *Glory of Art (Jelve-y-honor)*, 34, 52 – 69. (Text in Persian).
- Sadri Afshar, G.H., (2003). *Farhang Moaser Contemporary Persian Dictionary*, Tehran: Farhang Moaser, (Text in Persian).
- Shams, S. (2009). *Manifestations of the architectural art of Iran Zameen*, Tehran: Elmodanesh; Noavaran. (Text in Persian).
- Smith, E.L. (2002). *Dictionary of Art Terms*, translated by: Farhad Goshayesh, Tehran: Efaf, (Text in Persian).
- Wilber, D.; Golombek, L. (1995). *Timurid Architecture in Iran and Turan*, Translated by: Karamatullah Afsar and Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Cultural Heritage Organization. (Text in Persian).
- Zomorshidi, H. (2008). *Iranian architecture: traditional material science*, Tehran: Zumord. (Text in Persian).
- (مقایسه تطبیقی شبک در گنبدخانه مساجد تیموری یزد و اصفهان)، *هنرهای صناعی ایران*، شماره ۱، ۲۶ -۵.
- رحمانی، اشکان و مقنی‌پور، مجیدرضا (۱۴۰۱). مطالعه تنوع و پراکنش کارگاه‌های صنایع دستی چوبی و حصیری شیراز، *جلوه هنر*، شماره ۳۴، ۶۹ -۵۲.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۸۷). *معماری ایران: مصالح‌شناسی سنتی*، تهران: زمرد.
- شمس، صادق (۱۳۸۸). *جلوه‌هایی از هنر معماری ایران زمین*، تهران: علم و دانش؛ نوآوران.
- صدری افشار، غلام‌حسین (۱۳۸۱). *فرهنگ معاصر فارسی یک جلدی*، تهران: فرهنگ معاصر.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: راه رشد.
- فرشته‌نژاد، مرتضی (۱۳۸۹). *فرهنگ معماری و مرمت معماری (۱)*، اصفهان: ارکان دانش.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶). *معماری مسجد حکیم*، تهران: سروش.
- مزیدی شرف‌آبادی، مجید (۱۳۹۷). *بررسی تزئینات مجموعه سلطان بندرآباد یزد و کاربرد آن در گرافیک معاصر*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته ارتباط تصویری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری.
- معین، محمد (۱۳۸۵). *فرهنگ فارسی*، جلد‌های ۲ و ۳، تهران: امیرکبیر.
- ویلبر، دونالد، و گلمبک، لیزا (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

References

- Afshar, I. (1975). *Yazd Monuments, the introduction of historical buildings and ancient artifacts of Yazd soil*, vols 1& 2, Tehran: Cultural Artifacts Association, Yazd: Yazd Book House. (Text in Persian).
- Amid, H. (2010). *Amid Persian Dictionary*, Tehran: Raheerohd. (Text in Persian).
- Aslani, H. (2012). *The Technology of Decorative Gypsum Stucco belongs to the Architecture of the Islamic Era in Iran*, PhD. Thesis, Restoration of Historical Works, Isfahan, submitted to Art University of Isfahan, Faculty of Conservation & Restoration. (Text in Persian).
- Danainiya, A.; Purhosseini Ardakani, F., (2020). Typology of Skylights in the Architecture of Mosques' Domes (A Comparative Study on the Shabāks in the Dome-Houses of Timurid Yazd and Safavid Isfahan Mosques), *Honarhaye Senaee-ye Iran*, 1, 5 – 26, (Text in Persian).
- Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Loghatname*, Vols 9 & 13, Tehran: Tehran University. (Text in Persian).
- Fereshtnejad, M., (2010). *Dictionary of Architecture and Architectural Restoration (I)*. Isfahan: Arkandanes, (Text in Persian).
- Hajighasemi, K., et al, (2004). *Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture (Congregational Mosques)*, Vols 7 & 8, Tehran: Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and

Classification of Tile Shobāks of Timurid and Turkmanan Era Buildings in Yazd Province based on Framing and Motif¹

Zahra Rashednia²
Ahmad Salehi Kakhki³

Received: 2024-01-14
Accepted: 2024-06-18

Abstract

There are many definitions of Shobāks/ Moshabbak in dictionaries and general and specialized dictionaries as well as architectural specialized sources, the most important of which will be mentioned below. Moshabbak: window network (Maheronnaghsh, 1997: 192 - 193); *Shobāk*: A big hole, apparently means a window (Dekhoda, 1998, Vol 9: 14113); Moshabbak: Every object that has a hole in it, everything is networked and interwoven like a window, Shabakedar, with network, Hole Hole, Mesh Mesh, window window (Dekhoda, 1998, Vol 13: 20926); Moshabbak: Shabakedar, In the form of a network, House House (Sadri Afshar, 2003: 1177); Moshabbak: Has a network (like a window), Hole Hole (Moin, 2006, Vol 3: 4132); Moshabbak: House House (Zomorshidi, 2008: 180 Moshabbak: A type of Shabakedar wall that also plays the role of a light catcher (Shams, 2009:131); *Shobāk*: plural of network, Building light catcher networks (Fereshtnejad, 2010: 208); Moshabbak: Shabakedar, like a window, Hole Hole (Amid, 2010: 944 - 945); One of the types of plaster decoration with the title of hollow- Moshabbak: In addition to being empty or hollow, the decorations in question have also created holes in the empty space behind the decorations (Aslani, 2012: 280) and etc. According to the above definitions, it is generally possible to consider the Shobāk/ Moshabbak as a networked space with different frames such as square, rectangle, etc., in the space of these networks, light, and air can pass, and often in the space under the domes, above the Mihrabs and Dadoes are used above. In different periods, Shobāks are often decorated with Brickwork, Carving, Tilework, etc., and with many plant and Geometric Designs and Motifs. Yazd Province is one of the limited Regions of the

¹DOI: 10.22051/jjh.2024.46193.2114

² Ph.D. Student of Archaeology (Islamic Era), Faculty of Conservation & Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Corresponding Author. z.rashednia@yahoo.com

³ Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation & Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. salehi.k.a@aii.ac.ir

Timurid and Turkmanan Era of Iran, where many Tile Shobāks have been obtained from its Buildings. Therefore, the Purpose of this Article is to introduce and Classify the Tile Shobāks used in Timurid and Turkmanan Era Buildings in Yazd Province based on general framing and Motif. However, Knowing the mentioned Shobāks and their types as one of the Unique and less known Decorations of these Periods is Raised as an important issue in the Current Research. Therefore, the main Question of this Research arises as follows: What are the most common and major general framing and Motif of Tile Shobāks in Timurid and Turkmanan Era Buildings in Yazd Province? The Current Research is based on the method of interpretative-historical research and the method of analyzing and interpreting the data is Qualitative. The purposeful non-random (non-probability) sampling method has been chosen in line with the purpose of the research. The method of collecting information and data in a documentary (library) and based on objective (field) observations includes visiting Buildings, taking pictures of Tile Shobāks, and drawing samples with different Software such as Corel Draw and Photoshop. The Photography of all Tile Shobāks studied in this article is the result of the authors' close observation of Historical Monuments. Therefore, the Statistical Population of this research consists of all the Tile Shobāks of the Timurid and Turkmanan Periods in Yazd Province, which includes thirteen Buildings. For this reason, by examining and identifying Samples in Thirteen Buildings related to and attributed to the Timurid and Turkmanan Periods in Yazd Province, the investigated statistical population includes; "Masjed-e Jame of Yazd", "Masjed-e Jame of Amir Chakhmaq", "Masjed-e Shah Abdolqayyum", "Masjed-e-pir Hoseyn-e-Damqani", "Masjed-e Mosalla-ye- Atiq", "Masjed-e-baq-e-Gandom", "Imamzade Jafar" all in Yazd city, "Masjed-e Jame of Shah Vali" Taft, "Sheikh Ali Baniman Complex" in Bidakhavid Taft Village, " Masjed-e Jame of Bidakhavid" in Bidakhavid Taft Village, "Sultan Complex of Bundarabad" Ashkezar (Mosque, tomb, Husayniyya/ Khanqah), "Masjed-e Rig/ Sheikh Al-Kabir Majumerd (Rizvanshahr)" Ashkezar, "Masjed-e Jame of Firuzabad" Meybod and "Khadkhoda House" Bafruiyeh Meybod. In response to the question raised in this research, the results obtained indicate that the Tile Shobāks in the Buildings of Yazd Province were classified into two main groups based on the overall framing and motif. In the first type, in terms of general framing, there are five types of Shobāks: Rectangular, Square, Triangular arch, Polygon (pentagon), and Dalbori framings. Of these, Rectangular framing has the most examples among other framings and was found in 11 Buildings of the Statistical Population studied in this research. In terms of the variety of framing in "Sultan Complex of Bundarabad" Ashkezar, four types of Rectangular, triangular arch, polygon, and square are used, followed by "Masjed-e Jame of Shah Vali" of Taft with Rectangular, triangular arch, and Polygon framings. The Shobāks were classified in terms of motifs in two general categories of geometric and Plant motifs in the two topics of the center/ background and frieze of the *Shobāk*. From the point of view of the Center/ Background of the Shobāks, most of the examples are covered with Geometric Motifs, based on the existing examples of Tile Shobāks of the Timurid and Turkmanan era Buildings in Yazd Province, the knots are "Six and Triangle on the Piece", "Six and Stretched Give", "Six and divided Triangles", "Six and Triangle", "Six and Jointed Triangle", "Six and roundel with Toranj", Also, simple Geometric patterns such as repeated forms of circle, ellipse, and Toranj/ Rhomboid are among the Motifs used in the center of the Shobāks. Among these, the most surface coverage is occupied by the knot "Six and Jointed Triangle" in the Center of the Shobāks. "Sultan Complex of Bundarabad" has the most diversity in terms of Geometric Patterns in the Center/ Background of the Shobāks, so the Five "Six and Triangle on the piece", "Six and divided Triangles", "Six and Jointed Triangle", Motifs in the form of a Circle and a Toranj/ Rhomboid-like shape can be seen in the center of the Shobāks of this Complex and Then, "Masjed-e Jame of Shah Vali" of Taft with knots of "Six and Jointed Triangle", "Six and divided Triangles", knots and an Oval shape is in the next order. It should be noted that the knots are all simple and drawn based on the number six. The Geometric motifs on the frieze of the Shobāks include: the repeating knot of simple Geometric motifs or the combination of one or two simple narrow bands without Patterns. The main Geometric motif that surrounds the *Shobāks* belongs to the "Six and Triangle" knot, which is implemented in most of the

Buildings Studied in this research (12 buildings) and has almost become a common Pattern on the frieze of Tile Shobāks in this area. In general, the use of plant Motifs in the Center/Background as well as in the friezes of the Shobāks is very little, and in the Center/Background they are mostly used in combination with geometric motifs. plant motifs are used in the Center/ Background and friezes of the Shobāks in a limited number and only in three Buildings: "Masjed-e Shah Abdolqayyum" in Yazd, "Masjed-e Jame of Shah Vali" in Taft, the interior space and also the back wall of the tomb of "Sultan Complex of Bundarabad" in Ashkezar. Motifs include Khataei elements, such as simple multi-petaled flowers (three-petaled, six-petaled), Plantain leaf flowers, Buds, Bands/ Stems, as well as simple Arabesque and the Arabesque vault. Plant motifs on the friezes of the Shobāks are also limited and can only be found in three Buildings, "Masjed-e Jame of Shah Vali", "Sultan Complex of Bundarabad" and "Masjed-e Shah Abdolqayyum". These Motifs contain the Arabesque, the Arabesque vault, simple multi-petaled Flowers (three-petaled, four-petaled, five-petaled, six-petaled), stems and leaves. Through the Studies, it was found that the use of Tile Shobāks in the Timurid and Turkmanan era Buildings belongs to Yazd Province, and in other Parts of the country only in three Buildings "Tomb of Shaikh Abu Masoud Razi Isfahan", "Tomb of Darb Imam Isfahan" and "Masjed-e maydan Kashan" located in Isfahan province and "Masjed-e Shah/ Seventy-two Martyrs' (Haftado Dotan)" Mashhad and "Ghiyasiyya Madrasa" Khargerd Khaf in Razavi Khorasan Province. The use of Tile Shobāks can be seen in Yazd Region and in limited numbers in Isfahan and Razavi Khorasan Provinces, and similar examples of this category of functional-decorative Structures cannot be observed in other parts of Timurid and Turkmanan Rule in Iran. Therefore, according to the common decorative Features that exist among the Shobāks of Building Tiles in Yazd Province, it can be acknowledged that in this Region they have used an almost common unit pattern in the use of *Shobāks*. Therefore, these common decorative features can indicate a local style, the evidence of which can be found in this period, often in this area.

Keywords: Timurid and Turkmanan Era, Tile Shobāks (Skylight), Framing, Geometric and Plant Motifs, Classification, Yazd Province